

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

БАТКЕН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

СОЦИАЛДЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ИНСТИТУТ

ДАОВЛАТОВА Ф. М.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮГҮНДӨГҮ
ФАРСЫ ЖАНА ТАЖИК ТИЛДЕРИНЕН КИРГЕН
ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫНЫН
ЭТИМОЛОГИЯСЫ**

Окуу-усулдук колдонмо

Ош - 2017

УДК 80/81
ББК 81.2-4
Д 19

Баткен мамлекеттик университетинин Окумуштуулар кеңеши тарабынан басмага сунушталган.

Рецензент: география илимдеринин кандидаты,
доцент Сатыбалдиев Б.С.

Д 19 Даовлатова Ф.М.
Кыргызстандын түштүгүндөгү фарсы жана тажик тилдеринен кирген жер-суу аталыштарынын этимологиясы: Окуу-усулдук колдонмо.–Ош, 2017.- 48 б.

ISBN 978-9967-461-34-5

Окуу-усулдук колдонмодо Кыргызстандын түштүк аймагында таркалган фарсы жана тажик тилдеринен кирген жер-суу аталыштары этимологиялык жактан чечмеленет. Ошондой эле топонимика илимине жана топонимикалык терминдерге түшүнүк берилет.

Жогорку окуу жайларынын окутуучуларына жана студенттерине арналат.

Д 4602030000-17

ISBN 978-9967-461-34-5

УДК 80/81
ББК 81.2-4
©Даовлатова Ф.М.

Киришүү

Географиялык аталыштар же топонимдер – элдик чыгармачылыктын тарыхый жана маданий маанидеги өзгөчө бир бөлүгү. Алардын жаралышы жана колдонулушу ар кандай жылдар аралыгына жана ар түрдүү жерлерге таандык. Кээ бир географиялык аталыштардын пайда болушу бир нече кылымды камтыса, айрымдары салыштырмалуу жаңы болуп саналат. Бир эле өзүбүздүн туулуп-өскөн жерибизде мааниси жана келип чыгышы менен айырмаланган канчалаган жер-суу аттары бар: айылкыштак, анын тегерегиндеги тоо-таштар, талаалар, кокту-колоттор, кыр-жондор, дөңсөөлөр, дарыялар, булактар, жайлоолор, шалбаалар, конуштар ж.б. аталыштары.

Географиялык аталыштарды изилдөө – ары кызыктуу, ары түйшүктүү өзгөчө багыттагы иш-аракет. Ал көп илимдердин катышуусун талап кылган процесс. Башкача айтканда, биринчи кезекте география илими менен катар филология жана тарых илимдеринин илимий-усулдук материалдары керек болот. Анткени, биринчиден, энчилүү аттар – бул кандайдыр бир маанини билдирген сөздөр, ошондуктан ал филологдор тарабынан иликтенүүсү зарыл; экинчиден, алар белгилүү бир мезгилде (доордо) пайда болуп, ошол доорду же ошол мезгилдеги кандайдыр бир предметти же кубулушту (окуяны) чагылдырат жана бул жагдайда тарыхчылар тарабынан изилдениши зарыл. Мындан тышкары айрым жер-суу аттарын изилдөө физика, химия, геология, геодезия, биология, экономика, философия сыяктуу илимдердин да жол-жоболорун билүүнү талап кылат.

Адамдарды байыркы убактардан бери эле географиялык аталыштардын келип чыгышы кызыктырып келет. Мындай кызыгууну адам баласынын таанып-билүүчүлүк иш-аракетинин бир багыты катары түшүнсө болот. Демек, тиешелүү жер-суу аттарынын келип чыгуу себебин билүү бир гана окумуштуунун же адистин иши эмес. Ким болбосун, ал өзү туулуп-өскөн же жашаган жеринин (айылдын же шаардын), ага тиешелүү болгон

жер-суулардын аталыштарынын маанисин билүү анын жалпы маданият деңгээлин көрсөтүп турат эмеспи.

Географиялык аталыштарды илимий жактан изилдөөнүн мааниси чоң. Элдин жайгашуу географиясы жана анын өзгөрүүсү, тарыхы жана анын мезгилдик өзгөрүүсү, тили жана мезгилге карай анын өзгөрүүсү жана баюусу, маданияты, жашоо образы жана алардын доорго карай өзгөрүүсү ж.б.у.с. көрүнүштөрдү географиялык аталыштар өз ичине камтып же чагылдырып келет. Ошондой эле табигый предметтердин жана процесстердин абалын жана өзгөрүүсүн да жер-суу аттары мүнөздөп турат. Тактап айтканда, алар аркылуу тигил же бул жердин рельефинин ар түрдүү формасын (Адыр-Төр, Ала-Бел, Аскалы, Кызыл-Жар ж.б.), кандайдыр бир пайдалуу кендерге ээ болушун (Ак-Турпак, Бариттүү-Үңкүр, Майлуу-Суу, Туз ж.б.), климаттык өзгөчөлүктөрүн (Желаргы, Кардуу-Тоо, Суук-Төр ж.б.), ар түрдүү суу объектилеринин болушун (Ак-Булак, Ак-Булуң, Ачык-Суу ж.б.), өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн түрдүк курамын (Ала-Арча, Донуз-Жылга, Балыкты-Суу, Беш-Бадам, Жийде ж.б.) жана ландшафтынын абалын (Алмалы, Алчалы, Кайыңды, Карагайлы-Тоо ж.б.) билүүгө болот.

Географиялык аталыштар – жердин тили деп бекеринен айтылбаса керек. Жер-суу аталыштарын туура түшүнүү географ-адистер үчүн маанилүү жана аларга байланышкан материалдардын негизинде жаратылыш шарттарынын жана ресурстарынын курамдык өзгөчөлүктөрүн, адамдын жашоо тарыхын жана анын чарбалык ишмердүүлүгүн окуп-үйрөнүүгө болот.

Географиялык аталыштарды үйрөтүүчү илим топонимика болуп, алардын келип чыгышы, өнүгүшү жана ушул күндөгү абалы иликтенет. Ошондой эле топонимдердин лексикалык курамы, семантикалык мааниси, этимологиясы, грамматикалык түзүлүшү жана фонетикалык өзгөчөлүктөрү талданат. Географиялык аттарды жыйноо, аларды системалаштыруу жана жазылышын жөнгө салуу, географиялык аттардын алгачкы аталыштарынан өзгөрүү себептерин ачуу – аталган илимдин маанилүү багыттарынын бири.

Жалпысынан кыргыз топонимика илими ар тараптуу өнүгүүдө десек болот. Мында бир топ белгилүү оку-

муштуулардын (Э.Мурзаев, К.Конкобаев, С.Өмүрзаков, Л.Сулайманова ж.б.) ага кошкон салымын баса белгилөөгө болот. Бирок азыркы мезгилде топонимиканын географиялык аспектилери жетиштүү деңгээлде изилденбей жатканы ачык, алар боюнча жасалган илимий иштер салыштырмалуу аз. Бул жаатта аталган окуу-усулдук колдонмо топонимика илиминин фарсы жана тажик тилдеринен кирген жер-суу аталыштарын изилдөө бөлүгүнө аз да болсо маанилүү кошумча боло алат деген үмүттөбүз.

Географиялык аталыштарды берүү себеби жана мааниси

Бүт жер бетин, кургактыкты же суу мейкиндигин албайлы, аталбаган эч бир предмет же көрүнүш жок. Тактап айтсак, географиялык чөйрөнүн бардык объектилери: тоо кыркалары, өрөөндөр, суулар, капчыгайлар, жарлар, булактар ж.б. энчилүү аттары бар. Андан тышкары материктер, деңиздер, шаарлар ж.б. өзүнчө аталышка ээ. Ал эми Ааламды карасак, мында да өзүнчө астрономиялык (космостук) номенклатурасы бар.

Жер жүзүндөгү аталыштар келип чыгышы жана пайдаланышы ж.б. жактары боюнча бири-биринен айырмаланат. Аларды бир системага салып изилдөө топонимика илиминин негизги багыты болуп саналат. Демек, атоосуз биз курчап турган чөйрөбүздү биле албайбыз. Ошондуктан адамдын ысымы сыяктуу жер-суулардын аталыштарынын да биздин жашообузда мааниси жана пайдасы чоң.

Аттар (атоолор) ар кандай нерсе сыяктуу эле жаралат, «жашайт» жана «өлөт». Өзгөчөлүгүнө жана тарыхый өнүгүүгө жараша биринин «өмүрү» узун, экинчисиники кыска болушу мүмкүн. Ар бир атоо – кандайдыр бир мезгилди өз ичине камтыган тарых көрүнүшү, элдик чыгармачылыктын натыйжасы, баа жеткис руханий кенчтин бир түрү, зор маалыматтык булак. Жеринде барып-көрүп изилдебей туруп эле, аталыштар (топонимдер) аркылуу тигил же бул жердин түзүлүшү, жаратылыш объектисинин өзгөчөлүктөрү жана түрү, чоң-кичинелиги, өңү-түсү ж.б. белгилери жана касиеттери жөнүндө биринчилик маалымат ала алабыз.

Топонимдер өзүнүн систематикалык даражасына карата үч топко бөлүнөт:

1. Тектик-түркүмдүк (макротопонимдер).
2. Түрдүк (мезотопонимдер).
3. Майда (микротопонимдер).

Алсак, биринчиге (макротопонимдерге) географиялык ири аймактардын (материктер, өлкөлөр, тоо системалары, суу алаптары ж.б.) аталыштары кирет.

Экинчи түрдүк аталыштарга (мезотопонимдерге) экинчи даражадагы геокомплекстердин аталыштары таандык. Мисалы, кырка тоолор, өрөөндөр, ойдуңдар ж.б.

Үчүнчү топтогу майда топонимдерге бизге жакын жердеги жер-суулардын атоолору кирет: айыл-кыштактар, көчөлөр, кокту-колоттор, булактар ж.б. аталыштары.

Жер-суу аттарынын келип чыгышы коомдун калыптануу тарыхына, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүү шарттарынын деңгээлине жараша болот. Азыркы күндө ат коюунун негизинен эки түрдүү жолу бар:

-табигый предметтерге жана көрүнүштөргө карата;

-расмий түрдө (атайын атоо берүү).

Мында табигый көрүнүштөргө карата келип чыккан аталыштар атайын ат берүү түрүндө атоолорго караганда көп жана мазмуну жагынан ар түркүн болуп, өз ичине узак мезгилди камтыйт.

Кээ бир учурларда табигый көрүнүштөргө негиз болуп коюлган аталыштын физикалык-географиялык белгиси таптакыр жок болуп кетип, анын аты сакталып калган учурлар кездешет. Мисалы, Саздак, Камыш, Талды-Булак, Үч-Терек, Көл, Булак-Саз ж.б. аталыштар. Саз же саздак деп аталган жерде саздын эч кандай белгиси калбай калгандыгы, Талды-Булак деген жерде бир кездерде ошол жерде турган талдын да булактын да изи калбай, аты гана сакталып калгандыгын көрсөтөт. Атүгүл бүтүндөй шаарлар да жок болуп, урандыларга айланып, тарыхый факт катарында эске алынып же археологиялык максатта казуу иштерин жүргүзүүнүн объектисине айланып калган учурлар да аз эмес.

Дарыялар узундуктарына жана куймаларына жараша аталыштарын бир нече жолу өзгөртүшү мүмкүн. Мисалы, Орто Азиядагы эң чоң дарыялар – Сыр-Дарыя жана Аму-Дарыя жөнүндө айтууга болот. Нарын суусу менен Кара-Дарыя кошулгандан кийин гана бул суу Сыр-Дарыя деген ат алып, ушул аты менен дүйнөлүк мааниге ээ болот. Ал эми жогору жагында Чоң-Нарын жана Кичи-Нарын суулары кошулгандан кийин Нарын суусу аталып, Кара-Дарыя менен кошулганга чейин буга канчалаган чоң жана кичине куйма суулар кошулуп отурат. Кара-Дарыя Тар жана Кара-Кулжа сууларынын кошулушунан пайда болот. Өзөндөгү дарыялардын канчалык жолду басып өтүү менен чоң жана кичине куйма суулар кошулгандыгына карабастан,

башталышындагы өз атын өзгөртүп, жаңы аталыштарга өтүп кеткендигин айтсак болот.

Тоолордун аталышында да өзүнө таандык мисалдарды келтирип кетсек болот. Кыргызстан тоолуу өлкө болгондуктан алардын аталыштары көбүнчө ошол өрөөн, жайлоо, белгилүү жер ж.б.у.с. аттары аталып, анан экинчи маанидеги объектилердин же кубулуштардын (мисалы, үңкүр, сай, таштак, суук ж.б.) аттарына карата аталышы мүмкүн. Бир катар тоо кыркаларынын аталыштары совет бийилинин жылдарында гана картага түшүрүлүп, атоо зарылдыгы пайда болгон. Мисалы, Кыргызстанда Ала-Тоо деген аталыш жалпы атоого кирип кетет. Өлкөнүн кайсы жеринде болбосун жергиликтүү калк асман мелжип, кар басып жаткан улуу тоолорду көрсөтө берет. Энчилүү ат катарында айтылып жүргөн Ала-Тоо менен жалпы эле ак карлуу бийик тоолорго карата колдонулган Улуу-Тоо деген сөз бир мазмундагы синоним сөздөр катары кароого болот.

Жер-суу аттары этнонимдердин, башкача айтканда, элдердин, уруулардын жана уруктардын аталыштары менен да толукталып турат. Мында белгилүү бир эл, уруу жана урук орун алып жайгашкан жерлер, айылдар, башка калктуу пунктар, ошол элдин же уруунун аты менен аталып кала берет. Мисалы, бөрү, төөлөс, кесек, кашкары ж.б. уруулар жашаган жерлерде айылдардын аталыштары ушундай аталып калган.

Кыргызстандын аймагында башка улуттардын өкүлдөрү көп убакыттан бери жердеп, жашап келе жаткандыктан жашаган жерлери өз тилинде аталып калган же башка тилден кирген жер-суу аталыштарын кездештиребиз. Мисалы, совет бийлигин учурунда орус тилиндеги аталган айыл-кыштактарда орус жана украин улутундагы калк отурукташканын билдирет. Мындай аталыштар көбүнчө өлкөнүн түндүк аймагында кездешет.

Ал эми Кыргызстандын түштүгүндө географиялык жана тарыхый факторлорго байланыштуу иран, тажик жана өзбек тилдеринен пайда болгон топонимдер көп жолугат жана иштин максатына ылайык бул изилдөөдө биз ушул аспекти карайбыз.

Расмий атоо берүү коомдук турмуштун өнүп-өсүү жагдайларын жана мамлекеттин саясатын аныктап турат. Алар көбүнчө табигый көрүнүштөрдөн келип чыккан аталыштар сыяктуу узак убакытты өз ичине камтый албайт. Мамлекеттик

бийлик тарабынан атоо берүү эмнеге байланыштуу экендиги, эмнеге негизделе тургандыгы көрсөтмө түрүндө болот же атайын белгиленет. Мындай аталыштар көбүнчө көчөлөргө, жаңыдан пайда болгон айыл-кыштактарга, шаарларга берилет же мурдагы аталыштары өзгөртүлүп, жаңы аталыш коюлат. Жаңы аталыштарды берүү боюнча атайын өкмөттүк чечимдер чыгарылат. Мисалы, мамлекеттик жана коомдук ишмерлерди, эрдик жасаган адамдарды эскерип жүрүү максатында белгилүү бир объектилерге алардын ысымдары берилет.

Топонимика илими: түшүнүгү, структурасы, өзгөчөлүгү

Географиялык аттар (атоолор) биринчи кезекте даректик милдетти аткарат, ар нерсени бири-биринен ажыратып, алардын ордун, айырмачылыгын, алыс-жакындыгын билдирип турат. Мындай атоолорду үйрөтүүчү илим *ономастика* (грекче *онома* – *ысым*) деп аталат.

Анын бир тармагы – *топонимика* илими (грекче *топос* – *орун, жай*) болуп саналат. Ал жер-суу аттарын, алардын түркүмүн, түзүлүшүн, жаралышын (этимологиясын), таралышын ж.б. жактарын үйрөтөт. Башкача айтканда, топонимика – тил илиминдеги белгилүү аталыштар же географиялык аталыштарды жана этнонимдерди үйрөтүүчү бөлүмү болуп эсептелүүчү ономастиканын эң чоң бөлүмү.

Кийинки мезгилдерде жер-суу аталыштарынын жыйындысын топонимика илиминен айырмалаш үчүн топонимия термини көп колдонулууда. Ушундан улам «топонимика» терминин жер-суу аталыштарын үйрөнүүчү илим катары карашат. Ал эми «топонимия» терминин географиялык аталыштардын жыйындысы катары түшүнөбүз.

Топонимия бир нече тармактарга бөлүнөт:

-гидронимия суу объектилеринин – дарыялар, көлдөр, деңиздер, сайлар, каналдар, шаркыратмалар ж.б. аталыштарын окуп-үйрөтөт;

-оронимия жер бетинин рельефтик түзүлүштөрүнүн – тоолор, чокулар, кырлар, өрөөндөр, тегиздиктер ж.б. аталыштарын үйрөтөт;

-ойкономия (грекче *ойкос* – *үй*) же урбонимия (латынча *урбос* – *шаар*) айыл-кыштак жана шаарлардын аталыштарын үйрөтөт;

-микротопонимия чакан объектилердин (булактар, кудуктар, талаалар, жайыттар, бактар, жолдор, көпүрөлөр ж.б.) атоолорун иликтейт.

Мындан тышкары түрдүү элдердин жана уруулардын аталыштары менен аталган топонимдер «этнотопонимдер» деп аталат.

Ал эми адам аттары менен аталуучу топонимдер «антропонимдер» деп аталат.

Жалпысынан топонимика илими шаарлар, айыл-кыштактар, дарыялар, көлдөр, тоолор ж.б.у.с. географиялык аталыштардын келип чыгышын, тарыхын үйрөтөт жана лингвистика, география, тарых сыяктуу илимдер менен тыгыз байланышта болот.

Экинчи бир жактан географиялык аталыштар мамлекет же өлкөнүн жаратылышынын предметтерин жана кубулуштарын кандайдыр бир деңгээлде чагылдырат. Мына ушундай фактылардан топонимиканы географиялык илимдердин катарына киргизүүгө болот. Ушуну менен катар жерлердин аталыштары өлкөнүн тарыхы менен тыгыз байланышта. Тигил же бул жерге ат берүү эң эле биринчи өлкөнүн өнүгүү баскычындагы муктаждыктар менен белгиленет.

Жер-суу аталыштарынын тарыхын билбей туруп, топонимиканы изилдөө жакшы натыйжалуу болбойт. Мына ошондуктан топонимика тарыхый илимдердин катарынан да орун алат.

Ошентип, топонимика үч чоң багыттын – тил, география жана тарых илимдеринин ортосундагы өткөөл илим болуп саналат. Ушуга байланыштуу топонимиканын көптөгөн фактылары мүнөзү жактан түрдүү болгон лингвистикалык, тарыхый жана географиялык материалдарды изилдегенде гана туура аныктама берилиши мүмкүн.

Топонимиканын негизги маселелерин чечпей туруп, топонимикалык аталыштар менен иштөө мүмкүн эмес. Азыркы мезгилде бул багытта көптөгөн ийгиликтер жаралды. Айрым топонимдердин маанисин геоинформациялык системаны колдонуу менен изилдөөгө көңүл бурулууда.

Кээ бир өлкөлөрдүн, шаарлардын же райондогу бардык географиялык аталыштардын маанисин чечмелеп берүү мүмкүнбү? Чамалап айтканда, бүтүн жер шарында жарым миллиарддан ашык географиялык аталыштар бар, бирок булардын ичине көчөлөр, дөңсөөлөр, талаалар ж.б. аталыштары же микро-топонимдер кирбейт. Демек, жер жүзүндөгү бардык чоң-кичине жер-суу аталыштарын бирдиктүү системада эсепке алуу мүмкүн эмес.

Ар бир айылдын жана кыштактын аймагында көптөгөн жарлар, дөңсөөлөр, кырлар, булактар, кудуктар, бактар, талаалар ж.б. бар. Бирок алардын бардыгын картадан көрсөтүүгө болбойт. Микро-топонимдерге кирген мына ушундай чакан объектилерди

жазып алуу край таануучу-топонимисттердин башкы милдети болуп эсептелет.

Топонимдер же аталыштар кандайдыр бир түшүнүктү билдирет. Мааниси жок топоним болбойт. Бирок мааниси жана келип чыгышы али изилдене элек атоолор абдан көп. Мунун себеби, албетте, жер-жерлерде изилдөө иштери жетишсиз болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Жер-суу аталыштарын төмөнкүдөй классификациялоого болот:

1.Этимологиясы жалпыга белгилүү болгон топонимдер.

2.Мааниси этимологиялык далилдөөлөрдүн жардамында ачып көрсөтүлүүчү топонимдер.

3.Мазмунун ачык далилдер менен көрсөтүп берүү кыйын болгон топонимдер.

Биринчи топко кирүүчү баарына белгилүү болгон топонимдер эч кандай илимий талдоого муктаж эмес. Ошондуктан мындай топонимдерди атайын изилдөөнүн кажети да жок, эсепке алуу менен чектелсе болот. Экинчи жана үчүнчү топко кирүүчү топонимдерди илимий жактан далилдөө жакшы натыйжаларды берүүсү мүмкүн.

Топонимдерди мындай топторго шарттуу түрдө киргизүүгө болот. Себеби, бирөө билген аталыштарды экинчи бирөө билбеши мүмкүн. Кээ бирде баарына түшүнүктүү туюлган терминдердин кайдан келип чыкканы же анын мааниси кайсы тилден келип чыккандыгы белгисиз болушу ыктымал.

Топонимикалык изилдөөлөрдүн кеңири өнүгүшүнө жана топонимикалык темадагы көп сандаган маалыматтардын басма сөздөрдө жарык көрүшүнө байланыштуу топонимикада бир катар терминдер колдонулат.

Географиялык объектинин өлчөмүнө (чоң же кичине-лигине) карай *макротопонимдер* жана *микротопонимдер* деп экиге бөлүнөт. Бул гректердин «макро» – чоң жана «микро» – кичине деген сөздөрүнөн алынган.

Кээ бир окумуштуулар *макротопонимдерге* материктердин аталыштары же чоң массивдерди ээлеген аймактын аттарын киргизүүгө болот деген пикирлерди айтышат. Аларга Азия, Африка, Европа, Атлантика, Тынч океаны, Борбордук Азия,

Сибирь, Тянь-Шань ж.б.у.с. кеңири территориялардын (акваториялардын) аталыштарын киргизүүгө болот.

Ал эми *микротопонимдерге* көбүнчө шаарлар, көчөлөр, аянттар, көпүрөлөр, эстеликтер, булактар ж.б.у.с. аталыштарын киргизсе болот.

Мында дарыялардын, өзөндөрдүн, башка ар кандай агын суулардын, булактардын жана суу алаптарынын аталыштары *гидронимдер* деп аталат. Ал эми көлдөрдүн аталыштары *лимнонимдер*, саздардын аттарын *геланимдер* деген терминдер аркылуу берилет. Өзөндөрдүн аталыштары *потанимдер* деп берилиши да учурайт.

Жер бетинин сырткы түзүлүшүнө байланышкан (тоолор, дөңсөөлөр, капчыгайлар, ойдуңдар ж.б.) аталыштар *оронимдер* деген термин астында белгилүү.

Калк орношкон аймактардын аталыштарын изилдөөдө *ойконимдер* деген термин колдонуп жүрөт. Ал эми айылкыштактардын аталыштарын изилдөөдө *комонимдер*, шаарлардын аттарын изилдөөдө *полисонимика* терминдери колдонулат. Шаар объектилеринин, көчөлөрдүн, аянттардын, көпүрөлөрдүн ж.б. аталыштарын изилдөөчү топонимиканын бир бөлүмү катарында *урбонимика* багыты бир кыйла кеңири өнүгө баштады.

Айкын бир чек менен ажырап турган областтардын жана райондордун белгилүү бир атка ээ болуп калышын изилдөө *хоронимика* бөлүмүнө (грекче *чек, чек ара белгиси* деген сөздөн) тиешелүү болуп саналат.

Биз бул жерде жогорку типтеги топонимдердин түзүлүшүндө белгилүү бир ырааттуулукту байкайбыз. Илимдин бир тармагын же бөлүгүн *-ика* мүчөсү уланган терминдер билдирип турат: *топоним-ика, гидроним-ика, урбоним-ика, антропоним-ика* ж.б.

Ал эми ар кандай энчилүү аттардын жалпы жыйындысын билдирүүчү терминдерде *-ия* мүчөсү уланып тургандыгын көрөбүз: *топоним-ия, гидроним-ия, урбоним-ия, антропоним-ия* ж.б.

Топонимика илиминде адам аттарын билдирүү үчүн антропонимдер, элдин жана уруулардын аттарын билдирүү үчүн этнонимдер багыты колдонулат. Адам аттарынан жана уруулардын аттарынан келип чыккан аталыштарды эмнеге

негизделип пайда болгондугун айкын көрсөтүү үчүн эки термин бириктирилип, *этнотопонимдер* деп аталат. Мисалы, кишилердин энчилүү аттарына карай коюлган аталыштар: Масалиев, Салиева, Бөкөнбаев, Мамытов ж.б., ал эми элдердин жана уруулардын атынан колган аталыштарга Бөрү, Төөлөс, Кашкары ж.б. кирет.

Эгерде жер аттарынан улам адамдардын, элдердин жана уруулардын аттары келип чыккан болсо, терминдердин негизги бөлүктөрү орун алмашат. Башкача айтканда, *топоантропонимдер* – жер-суу аттарынын негизинде пайда болгон киши аттары: Алай, Талас, Нарынбек, Ноокатбек, Тяншанбек, Чаткал ж.б. *Топоэтнонимдер* – географиялык аттардан улам келип чыккан элдердин жана уруулардын аталышы: Алтай, Бөрү, Төөлөс ж.б.

Мамлекеттин көрүнүктүү коомдук инсандарынын, эмгек каармандарынын, маданият жана искусство ишмерлеринин, белгилүү акын-жазуучулардын ж.б. атын эскерүү жана эмгегин урматтоо белгиси катарында бир катар шаарларга, айыл-кыштактарга, көп сандаган көчөлөргө алардын наамдары ыйгарылган. Мындай көрүнүктүү адамдардын элесине, саясий-тарыхый окуяларга арналган же жалпы эле өлкөбүздүн коомдук турмушундагы өзгөрүүлөрдү жана жетишкендиктерди билдирүү (даңазалоо) максатында коюлган аттар *коммеморативдик* же *мемориалдык топонимдер* деп аталат. Алар коомдун өнүгүшүн же саясатын кандайдыр бир деңгээлде чагылдырып турат. Мисал катарында Алга, Бирдик, Достук, Маданият, Жаңы-Турмуш, Эмгек сыяктуу айыл-кыштактардын ж.б. аталыштарын атоого болот.

Географиялык аталыштар эки же үч сөздөн турушу мүмкүн. Бирок алар айрым-айрым бөлүнүп каралбастан, бир бүтүн бирдик катарында каралат да, аталыштын бир бөлүгү *компонент* деп аталат. Мисалы, Жаңы-Базар, Кашка-Булак, Кара-Суу, Куу-Майдан, Он-Эки-Бел, Чоң-Кызыл-Суу ж.б.у.с. аталыштар эки же үч компоненттен түзүлгөн.

Кээ бир жер-суу аталыштары түздөн-түз географиялык түшүнүктү билдирген сөздөрдөн түзүлүп, мааниси эле анын суу, дөбө, булак, саз ж.б. экендигин же башка географиялык өзгөчөлүгүн белгилеп көрсөтүп турат. Мисалы, Жар-Коргон,

Кара-Булак, Кашка-Булак, Кызыл-Жар, Кызыл-Кыя, Сары-Булак ж.б.у.с. жер-суу аталыштарынын акыркы компоненттеринен алардын кандай объект экендиги ачык көрүнүп турат.

Калк отурукташкан жерлерде шаар же айыл маанисин түшүндүргөн сөз бөлүктөрү же сөз мүчөлөрү бар. Алсак, орус тилиндеги топонимдерге *град*, *бург*, *поль*, ал эми түрк жана фарси тилдеринде *стан*, *абад*, *кент* сыяктуу мүчөлөр толук мааниде өз алдынча колдонулбайт. Мындай топоним түзүүдө гана катышып, объектинин типтерин көрсөтүүчү сөз бөлүктөрү же сөз мүчөлөрү *топонимикалык форманттар* деп аталат. Ал эми калк орношкон пункттарды билдирүүчү *шаар*, *рабат* (*рабад*) араб тилинен, *абад*, *кант* (*канд*, *кан*, *кент*, *кен*, *кат*, *кет*), *лянгер* (*лангар*, *ленгер*) иран тилдеринен, *село*, *поселок*, *станция*, *град* орус тили аркылуу кирген терминдер жана форманттар болуп саналат.

Кыргызстандагы топонимдердин ичинен жогоркудай эл орношкон аймактарды билдирүүчү нагыз кыргыз тилинин же жалпы эле түрк тилдеринин базасында түзүлгөн терминдери же форманттары бар топонимдерди кенири кездештирүүгө болот.

Кээде кандайдыр бир топонимикалык фактынын, бир типтеги географиялык терминдердин, бир катар топонимдерге улануучу сөз мүчөсүнүн белгилүү бир территорияга таралыш чегин байкоого болот. Көп кайталанган топонимдердин, анын компоненттеринин, сөз мүчөлөрүнүн бул сыяктуу таралыш чеги топонимикалык ареал деп аталат.

Кыргызстандын түштүгүндө таркалган фарсы-тажик тилдеринин негизиндеги географиялык аталыштарды пайда кылуучу жактар

Кыргызстандын, айрыкча анын түштүк аймагында иран жана тажик тилдеринин базасында түзүлгөн топонимдер көп кездешет. Андай топонимдер көбүнчө Ош жана Баткен областтарына тиешелүү болуп саналат.

Мына ушуга байланыштуу иран-тажик тилдеринин базасында түзүлгөн бир катар топонимдердин семантикалык маанисин ачып көрсөтүүнү ылайык деп таптык.

Адегенде фарсы тилинде сүйлөгөн калкы бар областтарда *сары* деген сөз курамында болгон топонимдер жөнүндө сөз кылабыз. Аларга Сары-Булак, Сары-Камыш, Сары-Төр, Сары-Талаа ж.б. кирет.

Сары деген сөз жалпыга түшүнүктүү, айталы, алтындын түсүндөй же саргарган жалбырактын ыраңындай түстү же өңдү билдирет. Буга эч кимдин талашы жок. Бирок тереңдеп талдай келген учурда бир катар топонимикалык аттарда жана жалпы эле кыргыз лексикасындагы айрым сөз айкалыштарында бул сөздүн түс менен байланышы жок экендиги ачык болуп чыгат.

Кыргызстанда кездешкен көп *Сары-Булак* аталышындагы булактар бардыгы тең тоо арасынан же таштак жерлерден агып чыгып, Кара-Булак, Кара-Суу ж.б. гидронимдеринен ушул өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Ушул жагынан алганда *Сары-Булак* – *Сарбулак* саздак же кара топурактуу жерлерден чыгуучу кара булактын, кара суунун карама-каршысы болуу менен бирге кыргыздарга кеңири белгилүү болгон *башат*, иран тилиндеги *Сары-Чашме*, өзбек тилинин диалектилериндеги *Сары-Чашма* (булак) сөздөрү менен синоним болот. Фарсы тилинде *чашма* деген сөздүн өзү эле *булак* деген сөз менен туура келиши көңүл бурарлык. Ош областында көп жолугуучу *Сары-Чачма*, *Чачма*, *Чашме*, *Чешме*, *Чегли-Сай* топонимдеринин келип чыгышы да ушул *чашма* (булак) деген сөз менен байланыштуу.

Эми *Сары-Камыш* (*Саргамыш*) топониминин маанисин алып карасак, мында *сары* сөзү сары түстү билдирбестен, аныктооч катарында милдет аткарып, объектинин көптүгүн, молдугун, кенендигин же толо-толтура экендигин көрсөтөт.

Демек, *Сары-Камыш (Саргамыш)* сары түстөгү камыш эмес, *камыштуу жер, камышы көп жер, камыш баскан жер* дегенди билдирет.

Өрүкзар жана *гүлзар* сыяктуу сөздөрдөгү *зар* формантын да көптүктү же молдукту билдирүүчү ушул *сары* же *сар* (*тажик тилинде сер*) форманттары менен байланышта кароого туура келет. Мында кайсы учурда сөз башында келишин, кайсы учурда мүчөгө айланып, *зар* формасына өтүп кеткендигин аныктоого болот. Ошондуктан биз *зар* форманты ал бар экендикти, көптүктү жана молдукту көрсөтүүчү *сер* форманты менен байланыштуу экендигин жана мааниси жагынан бири-бири менен барабар келе тургандыгын гана белгилей кетмекчибиз. Иран-тажик тилдеринде *сар, сер* көптүктү жана молдукту (мисалы, өсүмдүктөргө карата), толтура же чоң экендикти көрсөтүп, көбүнчө формант катарында *сар, сары* түрүндө колдонула тургандыгы байкалат же негизинен кыргыз тилиндеги *-луу* мүчөсүнүн маанисине туура келет. Бул топко кыргыз жериндеги көп сандаган *Сары-Камыш (Саргамыш)* топонимдерин, ошондой эле *Сары-Жыгач (Саржыгач), Сары-Токой (Сартокой)* сыяктуу топонимдерди кошууга болот. Мындай сөздүн же форманттын жогоркудай маанилери тажик тилинде да бир кыйла айкын. Мисалы, *Серботлок* (баткактуу), *Сердуд* (түтүндүү, түтүнү көп), *Серкух* (тоолуу), *Серлой* (ылайлуу), *Сертеппа* (дөбөлүү, дөбөлөрү көп) сыяктуу көп сандаган аталыштар ырастап турат.

Ошентип, бир катар топонимдер иран-тажик тилдерине таандык болгон *сар* деген сөзгө жана *сер* формантына байланышкан. Бул эки компонент тең Кыргызстандагы жер-суу аттарында фонетикалык жагынан өзгөрүүгө учурап, *сары* формасына өтүп кеткендиктен, түстү билдирүүчү *сары* деген сөз менен катар колдонулуп, мааниси жагынан көп чаташууларга алып келген. Мында негизги милдет *сары* сөзүнүн түстү билдирген жана түстү билдирбеген маанилерин бири-бири менен чаташтырбай, ачык ажырата кароодо турат.

Көк сөзү фарсы тилинде түстү билдирүүчү сөз болуп, топонимдерди түзүүдө да катышат. Бирок бир катар топонимдерде ал түстү көрсөтүүчү маани бербестен, бийик, көк тиреген, асман тиреген маанилерин берип, жалпы эле бийиктикти белгилөө үчүн колдонула тургандыгын белгилөөгө болот.

Кыргызстандын айрым топонимдеринде иран тилиндеги *кух* деген сөз *көк* формасына айланып кеткендиги байкалат. Буга мисал катарында *Көк-Арт*, *Көк-Бел*, *Көк-Жаңгак* ж.б.у.с. географиялык аталыштарды көрсөтүүгө болот. Демек, булардын ар бирин өз ылайыгына жараша *тоо ашуусу*, *тоо бели*, *жаңгактуу тоо* маанисинде түшүнүүгө болот.

Белгилүү Алайкуу тоолорунун аталышындагы куу компонентин кыргыз тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык *кух* формасынын созулма үндүүгө айланып, фонетикалык жагынан өзгөрүп кеткен түрү деп эсептөөгө толук негиздер бар. Ошентип көп топонимдерде кездешүүчү *көк* компонентин да ылайыгына жараша бир нече омоним сөздөргө бөлүп кароого болот. Маселе бул компонент өңдү, түстү, суунун көк кашка тунуктугун, көгөргөн жашыл чөптү, көк жашаң чөптү, дайыма жашарып турган жерди, асманды, асман мелжиген бийикти, тоо деген түшүнүктү билдирүүдө колдонула тургандыгын өз ара чаташтырбай, кылдаттык менен ажырата билүүдө турат.

Кыргызстандын түштүк аймагында экинчи компоненти *абад* деген сөздөн турган бир топ топонимдер кездешет. Бул сөз белгилүү бир жерге же орунга карата айтылып, ал жерге эл отурукташып, бак-дарак тигилип, көрктөндүрүлгөн жана гүлдөгөн жайга айлангандыгын билдирүү маанисинде колдонулат. Демек, *абад* компоненти мааниси боюнча калк орношкон же отурукташкан жерди билдирет. Мисал катары Жалал-Абад шаарынын, Бек-Абад, Чек-Абад, Пахта-Абад, Жаңы-Абад айылдарынын аталып калышын айтууга болот.

Лянгар аталышынын да топонимикалык мааниси кызыктуу. Ал Алай, Кара-Суу жана Кадам-Жай райондорундагы айрым айылдарынын аталышында кездешет. Топонимист А.З.Розенфельд бул сөз индоевропалык бир топ тилдерде *якорь* деген мааниде колдонула тургандыгын айтып келип, жалпы эле *токтогон*, *туруп калган жер* деген түшүнүккө өтүп кеткендигин көрсөтөт. Ошондон улам бул сөз таралган аймактарда ар кандай мааниге өтүп кеткен. Көбүнчө жолоочулар чарчап-чаалыгып, конуп-түнөп өтө турган жайдын милдетин аткарган. Лянгар топоними да мына ушул маанилеринин негизинде келип чыккан деп эсептөөгө болот.

Ал эми *Таңги-Баши* Баткен областынын Лейлек районундагы айылдын аталышы болуп саналат. *Таңги* тажик тилинде кууш жер, капчыгай деген маанини билдирет.

Кыргызстандын түштүгүнүн топонимдеринин курамындагы иран пластындагы географиялык аталыштарды пайда кылуучу согда-ягноб жана тажик сөздөрү

Ар бир аймактын топонимдеринин пайда болуусунда белгилүү бир аппелятив сөздөрү катышат. Аларды үйрөнүү географиялык объектилердин мүнөзү жана топонимдердеги мааниси жөнүндө ар кандай маалымат берет.

Кыргызстандын түштүгүндөгү иран тилиндеги топонимдерин пайда кылуучу согда-ягноб жана тажик сөздөрүн изилдөөнүн негизги мааниси аппелятив сөздөрдүн маанисинде экендигин көрсөтөт. Аппелятивдердин көпчүлүк бөлүгүн географиялык терминдер түзөт, алар сапаттуу сын атооч жана башка маанилүү аппелятив сөздөрдүн ичинде үстөмдүк кылат.

Айтылгандарды белгилүү түрдө аныктоо үчүн төмөнкү мисалдарды келтиребиз.

Бидон – «ортосу», ягн. салыш. Бидона – Кара-Суу районундагы калктуу пункт.

Бог – «бак», таж. салыш., Баглан – Ноокат районундагы калктуу пункт.

Боло – «үстү», «жогорку», таж. салыш., Боло-Кыш – Кадам-Жай районундагы калктуу пункт.

Борук-Суу – Алай району, ашуу.

Бурс – «арча», «орча», таж. салыш., Бурса – Ноокат районундагы калктуу пункт.

Замбурч – Лейлек районундагы калктуу пункт.

Ван – «узун», ягн. салыш., Шикован – Кара-Суу районундагы калктуу пункт.

Араван – Араван районундагы калктуу пункт.

Караван – Ноокат районундагы калктуу пункт.

Веккун – «алыскы», ягн., салыш., Вохум-Чартак – Лейлек районундагы калктуу пункт.

Вуз – «эчки», ягн. салыш., Калаваз (Кадам-Жай району).

Гар – «ашуу», «тоо», ягн., Кардыгар (Кадам-Жай району), Унгар-Дөбө (Аксы району).

Горм – «айыл», «аймак», согда салыш., Гарм (Кадам-Жай району).

Гузар – «квартал», ягн., таж. салыш., Гузар – Араван районундагы калктуу пункт.

Гур – «чоң тегерек таш», ягн. салыш., Лукур – Лейлек районунун калктуу пункту.

Даңги, таңги – «кысылыш», таж. салыш., Даңги – Кара-Суу районундагы тар капчыгай, Жол-Таңги – Кадам-Жай районунун калктуу пункту.

Дора – «капчыгай», «чакан өрөөн», таж. салыш., Даргоз – Лейлек районунун калктуу пункту.

Дорхум – Лейлек районунун калктуу пункту.

Иран пласты

Жогоруда белгилегендей, Түштүк-Батыш Тянь-Шанда иран тилинен келип чыккан топонимдер көп кездешет. Алар негизинен Баткен, Кадам-Жай, Лейлек жана Ноокат райондорунда салыштырмалуу көп.

Бирок иран тилиндеги топонимдер түштүктө жетиштүү изилденген эмес. Ал тилде пайда болгон жер-суу аталыштары кыргыз тилиндеги географиялык аталыштарга сиңип кеткендиктен, изилдөөчүлөр кыргыз топонимдерин изилдөөдө иран тилдерине кирген топонимдерге анча көңүл бурбай келет.

Иран тилинен келип чыккан Келте-Булак, Кыз-Дара, Зилзала-Булак, Санам-Булак, Бас-Мойнок, Баткен, Зардалы, Догмон, Жопоя, Дашти-Калон, Роут ж.б. аталыштардын мааниси чечмеленген. Жогорудагы топонимдердин мааниси тажик тилинин базасында да көрсөтүлгөн. Алсак, *келте* – «кичине», *дара* – «кысылыш», *зилзала* – «жер титирөө», *бас* – «төмөн» маанилерин берет.

Дашт – «тегиз жер» же «түздүк» маанисин берип, *калон* сөзү менен чоң түздүк маанисин берет.

Роут каптал жактагы капчыгай маанисин түшүндүрөт.

Сан/сонк/сонка – «чоң жалгыз таш» – Кара-Сай, Сан-Таш ж.б.

Сар – «жогорку бөлүгү» – Сумсар.

Селик – «сел агымынын нугу» – Селик (Кадам-Жай району), Салык-Булак (Чаткал району).

Тогаб – «каптал капчыгай» – Тагал (Лейлек району).

Ток/Така – «төмөн» – Чорток, Вакум-Чартак (Лейлек району).

Хавз – «туруп калган көлмөк».

Хон – «жайлоо» – Кан-Жайлоо, Жаңы-Жол, Кыл-Көң ж.б.

Чор – «кууш капчыгай» – Чартак, Вакум-Чартак, Чарку-Лей (Лейлек району).

Чил – «кырк» – Чили-Сай (Ноокат районундагы капчыгай), Чил-Устун (Араван районундагы үңкүр).

Чу/чубар – «булак», «канал» – Чуянги (Лейлек району), Ковсубар (Баткен району).

Шарра – «шаркыратма» – Шаран (Араван району), Шарап (Лейлек району).

Шок – «ири аска» – Шахдар (Кадам-Жай районундагы калктуу пункт), Шакафтар (Ала-Бука районундагы калктуу пункт).

Ошентип, Кыргызстандын түштүгүндө иран катмарындагы топонимдердин көп кездешкендигин географиялык аталыштар көрсөтүп турат. Бул катмардагы топонимдерди төмөнкү катмарларга бөлүп кароого болот: *согда-ягноб жана тажик*.

Согда-ягноб топонимдери

Бүгүнкү күндө согда жана ягноб тилдери бирдей маанисин жоготкон. Азыркы мезгилде алар (согда тили азыркы түштүк иран тилине жакындашып кетет) Памирдеги (Бартанг, Вахан, Язгулям, Шугнан) айрым тилдерге жакын согдан документтеринде чагылдырылган.

Согда-ягноб топонимдери жаралышы боюнча топонимдердин эң байыркысы болуп эсептелинет. Алар согдалык жазма булактарында келтирилген жана катталган ар түрдүү фактылардан азыркы этаптагы өнүккөн тил илиминдеги топонимиканын өнүгүшүндөгү согда-ягноб тили пайда болушу боюнча эң алгачкылардан болуп саналат.

Аларды төмөнкү мисалдар менен көрсөтүп кетебиз.

Бидона – Кара-Суу районундагы калктуу пункт. Топоним ягноб тилинде *бидон* – «ортосунда» деген маанини берет.

Боржай – Кадам-Жай районундагы калктуу пункт. Согда жана ягноб тилдерине бул топоним кириши мүмкүн. *Бор* – «кийин», «каршы жакта» деген маанини берет,

Пор, *зой* сөздөрү памирдик ягноб тилинде кездешет жана топонимдеринде да жолугат: *рушт*, *борт*, *пор* – «кийин», «каршы жакта», ягн. *зой* – «жер участогу», «жер бөлүгү» маанисин берет.

Бул сөздөр бир катар топонимдерде колдонулат: Порбог, Порфиз, Порнов, Порвог, Пордар, Гурзой, Гарзой, Ханзой, Дунзой.

Согда-ягноб тилинде *порзой* кыргыз сөзүнө адаптацияланып, *боржой* топонимин билдирип калган.

Гарм топонимин согдалык аты «гарм» менен салыштырабыз, ал «кыштак» же «жергиликтүү» деген маанини берет. Бул сөз аталышы же топоним Тажикстанда сакталып калган.

Дароот-Коргон – Алай районундагы айыл. Бул топоним иран сөзүнөн чыккан: *Дара* – «капчыгай», «анча чоң эмес өрөөн» жана согда тилиндеги *оут* – «кыштак» маанисинде «кысылыштагы кыштак» маанисин түшүндүрөт. *Коргон* кийин кыргыздар тарабынан кошулган сөз. Себеби, Алай районунда көптөгөн коргондор бар экендиги белгилүү: Дароот-Коргон, Кызыл-Коргон, Сопу-Коргон ж.б.

Жай-Терек – Лейлек районундагы калктуу пункт. Бул компонент так анык эмес, татаал топоним. *Жай* – «жай мезгили», *терек* – өсүмдүк маанисин бериши мүмкүн. Бирок сөздөр ягноб тилинде жай – зой – «жер участогу» болуп, бул «зой» деген сөз кыргызчаланып кеткен. Демек, Жай-Терек «зой дирахт» же «зоитерек» – «терек өсүүчү жер» дегенди билдирет.

Адаптация учурунда согда-ягноб топонимдери кыргыз тилиндеги синтаксис, орфоэпия жана фонетиканын негиздерине ылайыкташтырылган.

Тажик пласты

Келип чыгышы боюнча тажикче болгон географиялык аталыштар Кыргызстандын түштүк аймагынын топонимикасында арбын. Бул пластка тажик тилинин базасындагы географиялык аталыштар кирет.

Алар төмөнкү материалдарда көрсөтүлүп келет.

Апишр – аталышы тажикче, *аб* – суу, *иур* – сүт, кыргызча сүттүү суу дегенди билдирет. Дүркүрөп шар аккан суу аскаларга урунуп, катуу көбүктүү болуп, сууну сүттүн түсүнө айландырат. Ал ушундай метафорикалык аталыштын себеби болуп калды.

Апшыр компоненти иран тилиндеги башка сөздөн да келип чыгышы анык: *апшар* – «шаркыратма», *апшыр* – «агын түтүк», «агын чуңкур» маанисин берет. Ал эми урдуча *абшар* – «шаркыратма», «агын», «мол, сууга бай жер» дегенди түшүндүрөт.

Аустан – а) өлкөнүн аталышы, кандайдыр бир элдин же уруунун жашоо чөйрөсү; б) «көптөгөн орундар», «ошол орун», «ошол өлкө» дегенди билдирет. Кадам-Жай районундагы ашуунун аталышы.

Кыргызстандын түштүгүндө кездешүүчү фарсы-тажик тилдериндеги географиялык терминдердин кыргызча түшүндүрмөсү

Фарсы-тажик тилинде	Кыргыз тилинде
сафер	ак
зак	саз
катта, зур	чоң, зор, улук, улуу
сор, теппа	чоку, төбө
обшар	шаркыратма
адир	адыр, белес, жал, жон, кыр
баланд	эгиз (диалект), бийик
сар	баш
кух, гар	тоо
шахр, обад, калъа	шаар, каала
гарм	ысык
жангал, тукай	токой, чер, бадал, чыргай
нов, мур	колот, коо, кокту
марг, маргзар	шалбаа, шибер, көк
сагир	кичи, кичик бала
мазор, гур	мазар
гур	бейит, моло
бурс	арча
хампа, чукурак	ой, ойдуң
нав	жаңы
шур, чарр	жар, кемер, кепер
куль	көл
шур	корум, шагыл
кул, айлок, чарогох	жайыт, жайлоо
хок	кум
гор, шакафт	үңкүр
дашт	түз, жазы, жайык, жалпак, майдан
камар	айрык, ача, жергүй
дарё, об	суу, дарыя, өзөн, сай
шах	зоо, зоока, каджыр

камар, тег	бет, боор, каптал, төш, кадуу, кыя
шур	шор, татыр
намак	туз
сой	сай
дара, чор	жуука, кууш, тар
тетак, сафеда	терек
теппа	дөң, дөбө
кух, гар	тоо, кыр, бел, кырка тоо
сия	кара
данги, дара, зов	капчыгай, жуука, каптал

Топонимикалык сөздөрдүн түшүндүрмөсү

Аталышы	Мааниси
Абад, обод, ават	шаар, айыл-кыштак, калктуу пункт. Негизги мааниси суу жеткен жерлер же суулуу, жер иштетүүгө мүмкүн болгон жерлер, жайлуу, жашоого толук шарты бар, телегейи тегиз деген мааниде
Агба (таж.)	ашуу, ашуу аркылуу тоодогу жол, капчыгай, тоодогу чоку
Айн (таж.)	булак
Алафзор (таж.)	чабынды, шалбаа, жайыт, талаа, чөп чабылуучу жайыт
Баб, боб	дарбаза, эшик, кирүү. Топонимдерде жүрүү, өтүү, кысык деген маанисинде колдонулат
Боб-и-Воха (таж.)	тоодон өрөөндү көздөй жүрүүчү кургак, чандуу шамал. Мисалы, Бадахшандагы Вахон өрөөнүн көздөй согуучу шамал
Базар	соода кылуу үчүн эл чогулган аянт
Баланди (таж.)	дөңсөө, дөбө, адыр
Банд, бенд, бент (иран)	тосмо, бөгөт, көтөрмө, капчыгай, тоодогу өткөн ашуу, чеп. Банд (таж.) – бекем тосмо, убактылуу бөгөөл, байламта
Борзон (иран)	тоо кыркалары, талкаланган тоо массивдери. Топонимдерде бар, борз, варз болуп да колдонулат. Мисалы, Варзоб, Барара ж.б.
Биебон (таж., иран).	чөл, суусуз талаа, айдоого жараксыз жерлер

Боло (таж.)	тоонун чокусу. Болооб – дарыянын жогорку бөлүгү, жогорку агым
Бахча	Дарбыз, коон, ашкабак ж.б. эгилген жайлар
Водий, веди, уади	өрөөн, кургак нук, узакка созулган кокту колот
Гар, гор (таж., өзб., түрк., перс., афган)	үнкүр. Мисалы, Гарболо, Гариболо
Гармсель (таж.)	жылуу агым. Туран ойдуңундагы фен түрүндөгү батыш шамалы, ысык жана кургак температуранын жогору богондугунан өсүмдүктөрдү кургатып жиберет. Кээде чон мейкиндикти ээлеп, Копетдагтан Түштүк-Тянь-Шань тоолоруна чейин жетет
Гирдоб (таж.)	тез ылдамдыкта аккан дарыядагы айлампа
Гузар, гузор (таж., түрк., афган)	тоодогу ашуу, жүрүү, дарыяны айланып өтүү
Гулистон (таж., өзб.)	бак, эң кооз өсүмдүктөр эгилген жерлер
Гумбаз, гүмбөз	купол түрүндөгү курулма (үйлөрдүн үстүнө курулган шар формасындагы имарат). Мисалы, Манастын күмбөзү
Гур (таж., перс.)	мазар, табыт, көрүстөн. Гуристон – көрүстөн
Дорбаза, дарбоз	дарбаза. Топонимдерде өтүү, капчыгай, ландшафттын кичине бир формасына өтүүсүн түшүндүрөт. «Дар» – эшик, «боз» – ачык же ачык эшик
Дара, дөрө (таж., өзб., түрк.)	капчыгай, каньон, тоодогу ашуу жар, аң

Дакк-г	үңкүр, кабак, ойдуң, жазында суу каптап, такырга айланып кетип, жайында күн тийип катып калган рельефтин формасы
Дашт, дөшт (таж., перс.)	талаа, түздүк, тоодогу жайык жерлер, таштуу чөлдөр, какыраган чөл
Дахана (таж.)	дарыянын куйган жери, чыгуу
Дех, деха	калктуу пункт, айыл-кыштак
Дуоб	эки дарыя (таж), дуаб (перс.) – эки дарыянын кошулган жери
Дор (таж.)	үй, жашаган жер. Салыштырсак, перс. дор – «өлкө», «жер», «кыштак»
Даван	тоодогу ашуу (таж.), салыштырсак, даван (перс.) – ашуу
Жуй, жуоб, жуб (перс.)	арык, сугат сугаруучу канал, суунун сайы, нук, суунун нугу
Замин	жер, жер астында, айдалуучу жер
Кан-Канал	термин байыркы Сарыкамыштагы Аму-Дарыянын дельтасынын эски нугу Кангадарыянын атынан сакталган. Иран тилинде жана Орто Азияда хана, хона – «үй», «жашоочу жер». Салыштырсак, канда (таж.) – казылган үңкүр, хане (перс.) – «булак», «кол»
Кан	кен чыга турган жер, кен, кен казылып алынуучу жер, пайдалуу кен байлыктар казылган жерлер, перс тилинде да ушундай эле маанини билдирет. Мисалы, Кан айылы (Кадам-Жай району)
Канд (таж.)	шаар, шаар экендиги анык, андан башка дагы кырдалган топурак,

	үймөк. Топурак, казылган аң, чуңкур маанисинде да түшүндүрүлөт
Канор	жээк, дарыянын жээги, бир жагы. Мисалы, Гузариканор
Камор	түшүп кеткен жар, үзүлгөн жер
Кенд, кент	шаар
Кулоб (таж.)	көл, суу
Кум (таж.)	кум
Кутал, куталь	тоодогу ашуу, тоодогу оңой өтүүчү жолдор, перс тилинде – котель – ашуу
Кух, кох, хох (таж., перс.)	тоо, кырка, чоку
Ку, куй (таж., перс.)	айыл, шаар, көчө, квартал, үй, чоң жол, калктуу пункт. Мисалы, Алайкуу
Лаб (таж., перс.)	жээк, тумшук
Лай, лой (таж., түрк.)	ылай, топурак менен суу аралашкан типте, кум менен аралашкан суу, анда кум чөгүп астында калат, суу агып чыгып кетет. Мисалы, Ылай-Талаа
Лянгар	якорь, эл токтоочу жай. Тажикстанда, Өзбекстанда жана Кыргызстанда ушундай аталган айылдар бар
Магор (таж., өзб.)	үнкүр
Мазор (таж., иран., түрк.)	мазар, көрүстөн, табыт. Мисалы, Мазар-Сай (Жалал-Абад областы), Мазар (Ноокат району)
Моргзор (ягноб., перс., араб., таж.)	шалбаа, чөп чабылуучу жайыт
Мургоб	нымдуу шалбаа, дарыянын куймасы. Мург – өрдөк, чулдук, аб – суу – өрдөктүү суу
Манзиль	калк отурукташкан жер

Махала, махалла (араб., иран., түрк.)	көчө, квартал, кыштак, айыл
Нахр (таж., өзб., араб.)	дарыя, канал
Об	суу, дарыя, кээ бир диалектилерде ов, оп, оу, ау болуп колдонулат
Облой	киргилденген суу же кир суу, таза эмес, об – суу, лой – ылай, чопо
Омбориоб, обамбар, обамбор	суу сактагыч, жер астындагы суу сактагычтар
Пасти (таж.)	түздүк, чукур, ойдун
Парсан	терен, чуңкур; парс (перс.) – бир нерсенин төмөн жагы
Пирьях (таж.)	мөңгү, түбөлүк тон. Мисалы, Пирьях чокусу (Түркстан тоосу)
Поеноб	төмөнкү агым, төмөнкү дарыянын куймасы. Салыштырсак, поен – төмөнкү, төмөн, ылдый, об – суу
Пул(ь) (таж.)	көпүрө
Пушта	багыт, дөбө, түздүк, адыр, пуштан кух – тайпак тоо (таж.)
Рават, робат	шаарды тосуучу калка, шаарды курчаган чеп, караван-сарай, курчалган же тосулган мааниде
Рават	дыйканчылык жакшы өнүккөн жана иштетилген талаалар
Рас (таж., перс., араб.)	баш; географиялык терминдерде чоку, тумшук, бардык нерселердин башталышын билдирет
Рах, рох (таж.)	жол, өтүү
Роут	капчыгай (ягноб). Мисалы, Роут таг, Роут кобут (Баткен району)
Руд (таж.)	дарыя, канал, суу агымы
Рег (таж.)	кум, регзор – кумдуу жер

Рог (таж.)	жайыт, тоо астындагы түздүк, бөксө тоолор
Сангистон (таж.)	аскалуу тоо, бийик тоо, таштуу тоолор
Сахро (таж., өзб.)	чөл, талаа, жайыт
Сахил (таж.)	жээк, дарыянын жээги, дарыянын куймасы
Стан (иран., түрк.)	өлкө, жер, мамлекет, шаар
Сар (таж.)	тоо, чоку
Таг	төмөн, тоолордун же дарыялардын төмөнкү бөлүктөрү (таж.). Тагоб – төмөн жак, тоонун астындагы түздүктөр, тоодогу өрөөн, нук
Таг	тоо
Танг (таж.)	каньон, капчыгай, тар, кууш капчыгай; диалектилерде «данш» терең же кууш капчыгай дегенди билдирет
Тег, тега (таж.)	чоку, тоо кыркасы
Тағ (таж.)	дөбө, чоку
Шоршара (өзб., таж.)	шаркыратма, шар аккан дарыя
Шах	аска, катуу, суу жей албаган катуу тектер (таж.). Салыштырсак, шех (перс.) – катуу жер, көтөрүнкү тоо же тоо асты. Мисалы, Шахимардан, Шахоптар
Шибер, шивер (таж.)	саз, сормо саз, тартма саз, баткактуу жер
Шимоль (таж.)	түн, түндүк (багыт)
Шох, шаха (таж.)	дарыянын агымы
Шахар (таж.)	шаар

Топонимикалык сөздүк

Авгол (иран тилинде об/ав – суу, кыргызча көл, өрөөн, өзөн, суу, суулуу өрөөн) – Баткен областындагы Дара айыл өкмөтүнө караштуу айыл.

Андарак (тажик тилинде – дарактуу жер) – Баткен областынын Лейлек районундагы Сумбула айыл өкмөтүнө караштуу айыл.

Апкан (иран тилинде об – суу, кан жайлоо, суулуу жайлоо) – Баткен областынын Баткен районундагы Суу-Башы айыл өкмөтүнө караштуу айыл.

Абшыр (тажик тилинде аб – суу, шур – сүт, кыргызча сүттүү суу) – Ош областынын Ноокат районунун Кулатов айыл өкмөтүнө караштуу айыл.

Араван (ор, арабон – арабтар отурукташкан жер деген мааниде, фарсы тилинде – абураван, абу – суу, раван – тунук суу) – Ош областындагы Араван районунун борбору.

Баул иранча «кооз жер» дегенди түшүндүрөт. Лейлек районуна караштуу айыл. Баул айылы төрт тарабы тоо, арчалуу жайлоолорго бай жер.

Бант суусу фарсы тилинен которгондо «ыйык», «байланган», «ээленди» деген маанилерди билдирет. Кароол айылынын үстүндөгү арчалуу эки тоонун ортосунда булактан суу чыгып, таштардын арасынан жайылып, чоң арык болуп агат. Суусу абдан тунук жана муздак.

Жалал-Абад – Жалал-Абад областынын борбору. Иран сөзүнөн *абад* – «шаар», «калктуу пункт», «калк жайгашкан жер», «жасалган, иштетүүгө жарактуу, гүлдөгөн» деген сөздү түшүндүрөт. *Жалал* – адамдын аты (араб. «күчтүү, данктуу, атактуу, эң жакшы, мыкты» деген маанини түшүндүрөт).

Исфана – Лейлек районунун борбору. Тажикче жана персче жылкы деген маанини билдирет. Бул аймак тоолуу, жылкыга жайлуу, кең жайыттуу келгендигинен жылкы малы көп каралган.

Коросон – Лейлек районундагы айыл. Араб тилинен которгондо «төө жетелеген киши», «улама авлия» дегенди билдирет.

Сохоба – Ноокат районундагы абдан кооз рекреациялык маанисиндеги капчыгай. Тажик-фарсы тилдеринде эки мааниде айтылат: а) достор, бурадарлар, бир пикирдеги же бир ойдогу адамдар; б) Мухаммед пайгамбардын жактоочулары, жан жөөкөрлөрү ушул жерде болгондугу тууралуу айтылып жүрөт.

Сох (сух) – дарыянын аталышы жана орто кылымдарда ири соода борбору болгон. Алгачкы маалыматтарда бул топоним жөнүндө (худут ал – «ааламда») да жана Истахрий, Ибн хавкал Мукадийсийдин эмгектеринде жазылган. Бул сөздүн этимологиясы азыркыга чейин так анык эместиги айтылып жүрөт.

Көк-Жаңгак (Көк-Янгак) – Жалал-Абад областындагы шаар. Фергана кырка тоолорунун түштүк-батышынан орун алган. «Көк-Жаңгак» жергиликтүү (диалектиде) компонент түзүүчү сөз. Жаңгак байыркы түрк жазма булактарынан *йаң-ак* - «жак», «багыт», *йаң-рак* – «кырка тоолор», *Кёк-Жаңгак* – «тоонун тескей жагы, көгөрүп турган жагы, күн тийбеген капталы», сын атооч *кёк* (кыргызча көк) мааниси окшош бирдей мааниде. Иран-тажик тилдеринен *кух* тоо, бөксө тоо, чоку, тоолор, кырка тоолор дегенди билдирет. Кёк-Жаңгак дагы башка божомолдоолорго карата «жаңгактуу тоо» деген мааниде айтылып жүрөт. Анткени, *көк* термини «бийик» маанисинде да колдонулат.

Ноокат – Ош областына караштуу Ноокат районундагы шаар. Орто кылымдардагы жазуу булактарынан (X к.) – Некад, Нукед, Нукат деп айтылат. Биринчи ойконим компоненти ягноб-тажик сөздөрүнөн нов, ноу, «ноо же анча чоң эмес өрөөн» манисин берет. Иран-тажик жана түрк тилдеринин «үй, калк жайгашкан, квартал, шаар, чеп» маанилерин да түшүндүрөт.

Ноокат – эки тоонун ортосундагы өрөөндүн же (ноо өткөнгө ыңгайлуу) тоо арасындагы калктуу пункт.

Эски-Ноокат – эски, көптөн бери, өрөөндөгү кыштак.

Жаңы-Ноокат – жаңы жерге отурукташкан калк.

Ноо-кат ойконими иран, тажик жана түрк тилдеринде кеңири колдонулган сөз. Дагы башка божомолдоолорго караганда иран *сөзүнөн ноо* – «ойдуңча») жана араб сөзүнөн *кат* түшүнүгүн берип, «ноодогу кат» маанисинде колдонулуп жүрөт.

Ноокен – Ноокен районунун борбору. Иранча жана тажикче ноо – «анча чоң эмес өрөөн», топоформант *кен* – (кен,

кад, кент,) «үй, жашаган жер, калк жайгашкан» маанисинде берилет.

Өзгөн– Ош областына караштуу Өзгөн районунун борбору, Орто Азиядагы эң байыркы шаар. Орто кылымдарда (IX к.) Шаар Улуу Жибек жолунун чоң саясий-административдик борбору катары белгилүү болгон. Урбонимдин келип чыгуу этимологиясы белгисиз жана түшүнүксүз бойдон калууда. Эки татаал компоненттен түзүлгөн *оз* варианттары *уз, узу*, экинчи компоненти – *кент, кенд, канд*. Бул аталыштын этимологиясы – *уз, оз* («өзүмдүкү, өзүм, биздики») – «*Озканд*» – өзүбүздүн шаар. Аталыштын апеллатив маанисинде *оз* – «өрөөн, капчыгай» (өрөөндөгү шаар), *уз* – этноним, *узу* – дөбөлүү, адырлуу. Өзгөн дарыянын оң жээгиндеги бөксөлүү, адырлуу жерде жайгашкан деген маанини да билдириши мүмкүн.

Тажик-Кыштак – Ноокат районундагы айыл. Бул топоним абдан көп жолугат. Айрыкча коңшу Өзбекстанда көп.

Шаймерден – Өзбекстандын Фергана районуна караштуу айыл, фарсы тилинде шах – падыша, марагон – жылан деп чечмеленет.

Чечме-Булак – Сох өрөөнүндөгү булак. Чечме – чашма, фарсы тилинен алынып, жер астынан чыккан суу деген маанини түшүндүрөт.

Хазрети-Аюб – Көгарт дарыясынын сол жээгинде жайгашкан булак. Уламыштарга караганда бул жерде Хазрети Аюб аялы менен көмүлгөн деген божомолдор бар. Булакка жайгашкан тоонун аты Аюб-Тоо деп аталат.

Айрым жер-суу аталыштарынын тарыхы

Кадам-Жай

Элдин оозунда айтылып жүргөндөй, мындан бир жарым миң жыл мурда Мухаммед Алейхис-Салам пайгамбарыбыздын эң жакын адамы жана ислам динин дүйнөгө таратуучулардын башкы каармандарынын бири – Азирети Али Шердаригардин ысымы менен байланышып кетет. Мындай уламыштар да жөн жеринен айтылбаса керек.

Азирети Али (Мухаммед пайгамбардын күйөө баласы жана эң жакын санаалашы Али Абу Талиб) ислам динин таратууда дүйнө кыдырып жүрүп, өзүнүн кошуну менен ушул Кадам-Жайдын төрүндө капчыгайга кире бериш жерде өрүш алып, токтогон экен. Жаратылышынан меймандос, дегеле көңүлүндө кири жок, тоонун абасындай дили таза кыргыздар Азирети Алинин бул жерге конгонун угушуп, сакалдары жайкалган аксакалдары менен эл бийлеген билермандары түшүп келишет. Убакыт бешим намазы болгондуктан Азирет Али намаз окуп жаткан учурга туш келишет. Ошондуктан «окуп бүтсүн» деген таризде бир азга күтүп калышат. Азирети Али намазын окуп бүтүп, этек-жеңин кагынып турганда ага жолугууга келишкен тоолуктар өз көздөрүнө ишенбей, ооз ачышпай, айраң-таң туруп калышат. Себеби, улукман тизе чөгөлөп, башы сажда кылган жерде тизесинин астындагы аска таш эригендей көлкүлдөп, таш үстүндө ал кишинин издери калат. Аны көрүп турган адамдар өз көздөрүнө ишенбей, жакаларын кармап, тообо келтиришет. Азирети коноктор менен жылуу жумшак саламдашып, ызаат менен тосуп алат. Кошо жүргөн улукмандын тилмечи Азирети Алинин эл-жер кыдырып жүргөндөгү максатын келгендерге түшүндүрүп, исламга чакыргандыгын айтат. Келген адамдар Азирети Алинин негизги максаты бүткүл адам баласын ыйманга жана ынтымакка үндөгөн исламды таратып жүргөндүгүн колдошоорун жана ушул багытта өз элдеринин арасында түшүндүрүү иштерин алып барыша тургандыгына убада кылышып, кайтышат.

Ошентип, Кадам-Жай – пайгамбарлардын кадам изи түшкөн жай деп, ыйык аталып калышынан жогоруда биз мисалга келтирген эл оозундагы уламыш негиз болуп калган.

Бант суусу

Кароол айылы илгери «Кичиненин оозу» деп аталган. Кыргызстан Орусиянын курамына кошулгандан кийин ал жерге атайын кароол койгондугу үчүн Кароол деп аталып калат. Ал айылдын үстүндөгү арчалуу эки тоонун ортосунда булактан суу чыгып, таштардын арасынан жайылып, чоң арык болуп агып келет. Суусу абдан тунук жана өтө муздак. Айланасы өтө кооз. Жайында салкын, абасы адамдын көңүлүн сергитип, көкмөк жашыл чөптөрдүн жыты буркуп, куштардын сайраганы жагымдуу угулат. Майдан жана Кароол айылдарынын тургундары ошол жердеги көлдүн суусун эгин-тегинине пайдаланышат.

Көл өзөнүнүн башынын Шаймерден тарабы Суу-Башы, сол тарабы Бант деп аталат. Бант сайынын башы илгери Киндик-Суу деп аталган дешет. Анын себеби адамдын денесиндеги киндиктей болгон жерден жазын-кышын атырылып суу чыгат. Бант суусу илгери азиз адамдар да дарылык касиети бар деп эсептеп, андан пайдаланганын айтышат. Улуулардын айтуусу боюнча, Алланын бизге берген ыйык суусу, ал жерден чыккан суу дартка шыпаа касиети менен улук деп эсептешет. Бант суусунун араб мамлекеттерине да даңкы жеткен. Ажыга барган кыргызстандыктардан «Бант суусун ичкенсизби?» деген суроолорду беришет. «Касиеттүү Бант суусун ичем» деп, иче албай жүргөн кишилердин арбындыгын жергиликтүү эл жакшы билет жана мындайча баяндалат:

Улуу тоого чыккан барбы?

Улардын үнүн уккан барбы?

Банттын суусун ичкен барбы?

Бул дүйнөдөн армансыз өткөн барбы?

Дарылык касиети бар суунун «Бант» деп аталып калышы жөнүндө бир нече уламыштар бар.

Олуя ата Шаа Машрап Кашкарга Исфайрам капчыгайы аркылуу кетип жатып, ушул булактан суу ичип, жанындагы сапарлаш кишилерге мындай деген экен: «Дүйнөнү кыдырып жүрүп, мен мындай суу ичпедим, бул жерди таштап кете албайм, себеби, бул суу мени өзүнө тартып жатат». Өзүнүн жанындагы кишилерге суунун башы кандай чыгып жатканын аныктап келүүнү буюрат. Суунун башы булак экендиги жана анын чыгып жаткан жери жөнүндө уккан олуя «Таптым!» деп кыйкырып

жиберет. Сапарлаштары таңдануу менен таптыңыз деген суроосуна Олуя ата: «Мен мүрөктүн суусу тамган булакты таптым» деп жооп берет. Ошентип, Шаа Машрап бул жерде көпкө чейин кармалып калат. Бир нече айлардан кийин гана Олуя ата Кашкарга сапарын улантат. Ошол окуядан бери бул булактын аты Фергана өрөөнүнө гана эмес, жалпы мусулмандардын сыйына турган булагы болуп келе жатат.

Экинчи бир уламышта Жабрайил алейхисалам адамдарга өлбөстүктүн суусун же мүрөк суусун ичирүү үчүн жерге түшөт. Мүрөк суусу бар идишти даракка илип, өзү адамдарды издеп кеткенде кара карга идишти сындырып салат. Суу бир дарактын тамырына сиңип кетет, дарактын астындагы бутакка түшкөн тамчы суунун бир бөлүгү бууланып кетет, бир бөлүгү ошол жерге агып турган булакка түшөт. Карга бир тамчы сууну ичүүгө үлгүрөт. Арча – суу төгүлгөн ошол дарак, ошондуктан жайынкышын көгөрүп тура берет жана көп жашайт. Ал эми карга эң узак өмүр сүрөт.

Тамчы тамган булак Бант суусу экен. Ал таза суу гана болбостон, организмдеги ар кандай зыяндуу заттарды тазалап чыгаруучу касиетке ээ. Айрыкча суу курамындагы сөөк клеткаларына керектүү зат – кальцийдин көптүгү менен бааланат. Мүмкүн ошондуктан Бант суусу чыккан Кароол айылынын тургундары узак өмүр сүрүшсө керек.

«Бант» сөзү фарсы тилинен кирген, бизче которгондо «ыйык», «байланган», «ээленди» деген маанилерди билдирет.

Топонимикалык терминдер

Агроним	грекче агрос – талаа, эгин талаасы. Топонимдин бир түрү. Белгилүү эгин эгилүүчү, айдоого ылайыктуу талаалар
Антонимдер	мазмуну бири-бирине тескери болгон аталыштар. Мисалы, курук сай – суулуу сай, Ак-Суу – Кара-Суу
Антропоним	грекче антропос – адам, адамдардын аттарына коюлуучу ысымдар, атактуу аттар, фамилиясы, аты-жөнү
Антропонимика	ономастикалык антропонимдер, алардын жаралышы, өсүп-өнүгүүсү, жашоо өзгөчөлүктөрүн үйрөтүүчү бөлүм
Антропонимист	антропонимиканы изилдөөчү адис
Антропонимия	антропонимдер жыйындысы
Антропотопоним	ар түрдүү антропонимден ысым же ат коюлган топоним
Аппелятив	латынча апелларе – ат берүү, атоо, белгилүү аттын элеси
Астионим	грекче – астяос – шаарга караштуу калктуу жердин белгилүү аты. Шаардын аты менен аталган. Шаардын белгилүү аты. Ушул мааниде полисоним термини да колдонулат
Астроним	грекче астрон – жылдыз, атактуу, белгилүү жылдыздын бир түрү. Айрым асман көрүнүштөрү, жылдыздар, планеталар, кометалар, астероиддер ж.б. аттары
Астронимика	ономастиканын астронимдерин үйрөтүүчү бөлүмү
Астрономия	астронимдердин жыйындысы
Белгилүү ат	бир объекттин башка объектилерден айырмалоо үчүн кызмат кылуучу сөз же сөздөрдүн жыйындысы

Географиялык терминология	географиялык терминдердин жыйындысы
Геоним	грекче гео – жер, оним – ат, ысым. Жердеги ар түрдүү объектилердин аттары, энчилүү аттары
Венусоним	латынча Венус – Венера. Планетанын бир түрү. Венерадагы ар кандай табигый объектилердин белгилүү аттары
Гелоним	грекче – гелос – саз – саздуу жерлердин аттары
Гибрид	эки же андан ашык тилдердин лексикалык жана морфологиялык элементтерден түзүлгөн аттар
Гидроним	грекче гидро – суу, оним – ат, ысым. Топонимдин бир түрү. Табигый же адам тарабынан жаратылган суу объектилердин аталышы. Ушуну менен биргеликте океандар, деңиздер, дарыялар, булактар ж.б. аттары кирет
Гидронимика	топонимиканын гидронимдер, алардын пайда болушу, өсүп-өнүгүүсү, жашоо өзгөчөлүктөрүн үйрөнө турган бөлүмү
Гидронимист	гидронимика менен иштей турган жана аны изилдөөчү адис
Гидронимия	гидронимдердин жыйындысы
Детопонимизация	географиялык окшош аттардын топонимикалык апеллативке айланышы
Дезтимологизация	азыркы мезгилде аттардын маанисинин жана этимологиясынын жоголушу
Дезтнонимизация	этнонимдин башка категориядагы энчилүү аты, топонимге же түрдүү аталышка айланышы
Дримоним	грекче дромос – чабуу, аракет, жол. Топонимдин бир түрү. Жер үстү, суу асты, жер жана аба жолдорунун белгилүү аттары

Зооним	Грекче зоон – айбан, белгилүү жаныбарлардын аттарына коюлган жерлердин аталыштары
Зоонимия	зоонимдер тобу
Индикатор	термин индикатор (латынча – көрсөткүч). Географиялык терминдердин аталыштары. Мисалы, тоо, чөл, дарыя, Кара-Тоо, Мырза-Чөл ж.б.
Комоним	грекче комо – кыштак, айыл. Ар кандай калктуу пунктардын, көчөлөрдүн аталыштары
Комонимия	комонимдер жыйындысы
Комоним	асман телолорунун аттары
Лимноним	грекче лимне – көл, ар кандай көлдөрдүн, суу сактагычтардын, көлмөлөрдүн аталыштары
Лимнонимия	лимнонимдер жыйындысы
Макротопоним	белгилүү чоң территорияларды ээлеген географиялык объектилердин аттары. Мисалы, материктер, океандар, платформалар, ири чөлдөр, тоо системалары ж.б. аттары
Макротопоним	макротопонимдер жыйындысы
Марсионим	марсоним (Марс планетасынын атынан). Марс планетасындагы ар кандай табигый объектилердин аталыштары
Меркурионим	Меркурий планетасынын атынан. Меркурийдеги ар кандай табигый объектилердин аттары
Микротопоним	кичине территорияны ээлеген географиялык объектилердин аттары. Мисалы, тоо, адыр, булак, участка, айыл ж.б. аттары
Микротопонимия	микротопонимдердин жыйындысы
Ойконим	грекче ойкос – үй, турак-жай. Топонимдердин пайда болушун жана өсүп-өнүгүүсүн үйрөтүүчү бөлүм

Ойконимика	топонимдердин пайда болушун, келип чыгышы, таркалуусу жана жашашын үйрөтүүчү бөлүм
Ойконимия	ойконимдердин жыйындысы
Океаноним	ар кандай океандардын, анын бөлүктөрүнүн, деңиздердин, алардын агымдарынын, ошондой эле океандын түбүндөгү тоолордун жана жаракалардын аттары
Онимизация	окшош аттардын энчилүү аттары
Ономаст	ономатолог, ономастика менен иштөөчү адис
Ономастика	грекче ономастикос – ат берүү, тил илиминин ар кандай белгилүү аталыштарын үйрөтүүчү бөлүм
Ороним	грекче орос – тоо, онима – от, ысык. Тоолор, чокулар, кырлар, сайлар, капчыгайлар ж.б. орфографиялык объектилердин аталыштары
Оронимика	оронимикалык топонимдеринин пайда болушу, өсүп-өнүгүшү, жашоо өзгөчөлүктөрүн үйрөтүүчү бөлүм
Оронимия	оронимдердин жыйындысы
Песессивдүү аталыштар	Феодаалдардын жана помещиктердин аталыштарына коюлган жерлер
Пелагоним	грекче пелагос – деңиз, деңиздердин, булуңдардын, кысыктардын аталыштары
Планетоним	Латынча планета, планеталардын, алардагы табигый объектилердин аталыштары
Полисоним	грекче полис – шаар, ойконимдин бир түрү, шаарлардын аталыштары
Потамоним	грекче потамос – дарыя, ар кандай дарыялардын аталыштары
Селеноним	грекче селене – ай, онима – ат. Айдагы табигый объектилердин аталыштары

Селенонимика	ономастиканын селенонимдерин үйрөтүүчү бөлүм
Селеномия	селенонимдердин жыйындысы
Семантика	географиялык топонимдердин мааниси, мазмуну
Сохта этимология	башка тилден өтүп, аталыштын туура эмес айтылышынан башка мааниге өтүп кетиши. Мисалы, Гүлша – Гүлчө
Спелеоним	грекче спелеон – жар, үңкүр, онима – ат, ысым, омонимдин бир түрү. Жердеги ачык боштуктар, жарлар, үңкүрлөр, чукурлар, кудуктар, лабиринт, жер астындагы дарыялар, жылгалар ж.б. Мисалы, Канигут, Чил-Устун, Чил-Майрам ж.б.
Спелеонимия	спелеонимдер жыйындысы
Субстрат	кандайдыр бир территориядагы азыркы тилдер аркылуу чечмелеп бере албай турган топонимдер. Мындай топонимдер атайы этимологиялык изилдөөлөрдү талап кылат. Көбүнчө байыркы жашаган адамдар тарабынан аталып келген
Теоним	грекче теос – кудай. Ар кандай диндердеги кудайлардын аттары. Мисалы, байыркы грециялык аттар (Зевс, Нептун ж.б.)
Топоним	географиялык аттар (грекче топос – жай, онима – ат, ысым). Ар кандай географиялык объектилердин аталыштары. Мисалы, гидронимдер, ойконимдер, хоронимдер, агронимдер ж.б.
Топонимикалык калька	французча калька – калькуа – кагаз. Кандайдыр бир географиялык аталыштын этимологиясын сактоо, бирок маанисин так сактабай туруп которуу жолу менен келип чыккан

	аталыштын көчүрүлүшү. Мисалы, Хуанхэ – Сары дарыя, Семиречье – Жети суу
Топонимикалык ареал	топонимдик процесстердин кубулуштардын таркалган аймагы
Топонимикалык лексика	грекче лексикос – оозеки. Топонимдердин пайда кылган сөздөрдүн жыйындысы
Топонимикалык стратиграфия	географиялык аталыштардын түрдүү тарыхый мезгилдердин, этникалык процесстердин жана тилдик таасирлердин негизинде өзгөрүшү
Топонимикалык чөйрө	топонимикалык ландшафт, топоконтекст. Белгилүү аймактагы түрдүү доорлордо жашаган, түрдүү калктар тарабынан пайда болгон топонимдердин комплекси
Топонимикалык модель	топонимдердин пайда болуу формасы. Мисалы, сөздүн жасалышы үчүн колдонулуучу кошумча грамматикалык белгилеринин мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн негизинде түзүлгөн формасы
Топонимикалык система	белгилүү аймактагы түрдүү мезгилдерде, түрдүү элдер тарабынан жаратылган топонимдердин жыйындысы
Топонимикалык универсал	латынча универсалис – жалпы, көптөгөн тилдерге ылайыктуу ат берүү өнөрү белгилүү болгон, жалпы экенин көрсөтүүчү топонимикалык кубулуш
Топонимика	грекче – орун, онома – ысым. Географиялык аталыштардын түркүмүн, түзүлүшүн, жаралышынын этимологиясынын, таралышын ж.б. үйрөтүүчү илим
Топониминист	географиялык аттарды изилдөөчү адис
Урбаноним, урбоним	латынча урбанис – шаар, топонимдин

	бир түрү, шаар ичиндеги көчөлөрдүн, парктардын жана башка объектилердин аталыштары
Урбанонимика	топонимиканын урбанонимдерди үйрөтүүчү бөлүмү
Урбаноимия	урбанонимдердин жыйындысы
Фитоним	грекче фитос – өсүмдүк, ар кандай өсүмдүктөрдүн аталыштарына коюлган энчилүү аттар
Фитонимия	фитонимдердин жыйындысы
Формант	латынча форманс – пайда кылуучу, пайда кылуучу сөз, бирок тилде өзүнчө колдонулбаган элемент. Топонимдердин курамында көп кездешет. Мисалы, Кент – Торкент, Чимкент, Ташкент
Хороним	грекче хорос – чек ара белгиси, чек аранын аталыштары, ар кандай мамлекеттердин чек араларын, территорияларынын табигый бөлүнүштөрүнүн аталыштары
Хоронимия	хоронимдер жыйындысы
Эллипс, эллипсис	грекче эллипсис – кемчилик, алгачкы компоненттерден эң аз дегенде бирөөнү жоготуп кыскарган сөз. Мисалы, Архангельский – Архангельск, Кафирнингандарья – Кафиринган
Этимология	грекче этимос – чындык, сөздүн эң баштапкы мааниси, логос – илим. Аталыштардын келип чыгышын аныктоочу илим
Этноним	грекче этнос – калк, оним – ат, ысым, ар кандай этностордун жана уруулардын аталыштары
Этнонимизация	окшош эки энчилүү аттын этнонимге айланышы
Этнонимика	тарых илимдеринин этнонимдерин үйрөтүүчү бир бөлүмү

Пайдаланылган адабияттар

1. Жукевич В.А. Общая топонимика. - Минск, 1968.
2. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. - Фрунзе: Мектеп, 1977.
3. Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими. - Бишкек, 2012.
4. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. - Фрунзе, 1980.
5. Кораев С. Географик номлар маъноси. - Ташкент: Узбекистан, 1978.
6. Кораев С. Географик номлар маънасини биласизми? - Ташкент, 1970.
7. Мурзаев Э.М. География в названиях. - Москва: Наука, 1979.
8. Мурзаев Э.М. Рассказы об ученых и путешественниках. - Москва: Мысль, 1979.
9. Мурзаев Э.М. Словарь местных географических терминов. - Москва, 1959.
10. Никонов Б.А. Краткий топонимический словарь. - Москва: Мысль, 1966.
11. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номлониш хусусиятлари. - Ташкент: Фан, 1988.
12. Попов А.И. Название народов СССР. Введение в этнонимистику. - Ленинград, 1973.
13. Рутковский О.О. Знаете ли вы географию Киргизии? - Фрунзе: Мектеп, 1985.

Мазмуну

Киришүү.....	3
Географиялык аталыштарды берүү себеби жана мааниси.....	6
Топонимика илими: түшүнүгү, структурасы, өзгөчөлүгү.....	10
Кыргызстандын түштүгүндө таркалган фарсы-тажик тилдеринин негизиндеги географиялык аталыштарды пайда кылуучу жактар.....	16
Кыргызстандын түштүгүнүн топонимдеринин курамындагы иран пластындагы географиялык аталыштарды пайда кылуучу согда-ягноб жана тажик сөздөрү.....	20
Кыргызстандын түштүгүндө кездешүүчү фарсы-тажик тилдериндеги географиялык терминдердин кыргызча түшүндүрмөсү.....	25
Топонимикалык сөздөрдүн түшүндүрмөсү.....	27
Топонимикалык сөздүк.....	33
Айрым жер-суу аталыштарынын тарыхы.....	36
Топонимикалык терминдер.....	39
Пайдаланылган адабияттар.....	46

ДАОВЛАТОВА ФЕРУЗА МУКТАРОВНА

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮГҮНДӨГҮ
ФАРСЫ ЖАНА ТАЖИК ТИЛДЕРИНЕН КИРГЕН
ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫНЫН ЭТИМОЛОГИЯСЫ**

Редактору: Низамиев А.Г.

Техредактору: Тойчубаев А.А.

Корректору: Ибрагимова Р.С.

Тер\лгь берилди 19.03.2017-ж. Басууга 19.04 2017-ж.
Кагаздын форматы 60x84. 1/16 3 б.т. Буйрутма №4. Нускасы 500.
Ош шаары, Курманжан-Датка кычъс\ 236.

Тел.: моб +996 778 50 04 88